
МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИЗОВИХ ЯВИЩ У СВІТОВІЙ ЕКОНОМІЦІ: РЕТРОСПЕКТИВА, ГЕНЕЗА, ПЕРСПЕКТИВИ

1.1. Кризові явища у світовій економіці: методологія дослідження та механізми подолання

1.1.1. Ринкова економіка — потенційне джерело криз

Однією із найсуттєвіших рис і найзагадковіших особливостей ринкової економіки є її циклічний розвиток — рух суспільного виробництва від однієї кризи до наступної. За період з першої промислової кризи в Англії (1825 р.) дотепер відбулося понад 20 економічних циклів, передумови й безпосередні причини яких досліджували й досліджують відомі вчені світу. Всі вони обґрунтовують власні концепції циклічного розвитку економіки, по-різному підходять до пояснення причин виникнення криз і механізмів їх подолання. Єдине, що об'єднує їх погляди з цього питання, є висновок щодо розвитку суспільного виробництва не згідно прямиї, а згідно хвилеподібній лінії. Решта методологічних питань залишається недостатньо дослідженою, що підтверджується нерозвинутими механізмами попередження економічних криз та виходу з них. Причому це стосується не тільки України, але й інших (в тому числі розвинутих) країн.

На відміну від ринкової, в натуральній економіці продукти харчування, одяг, взуття, предмети домашнього ужитку, знаряддя праці та ін. виробляються або здобуваються тільки для власного споживання. Іншими словами, продукти і послуги тут не приймають форму товарів, а використовуються виключно для задоволення власних потреб. На відміну від ринкової в централізованому керованій економіці панує державна форма власності. Основні, а також менш значущі економічні рішення ухвалюються на вищому рівні управління адміністративно і у вигляді команд, обов'язкових для виконання, доводяться до кожної економічної одиниці. Ринкова ж економіка характеризується двома найважливішими особливостями: по-перше, в такій економіці підприємці самостійно відповідають за свої дії; по-друге, підприємці самостійно ухвалюють рішення, орієнтуючись на ринкові сигнали. Такими сигналами для них є ціни. Характеризуючи ринкову економіку, А. Сміт писав: «Підприємець має на увазі лише свій власний інтерес, переслідує власну вигоду, причому в цьому випадку він невидимою рукою спрямовується до мети, яка зовсім не входила в його наміри. Переслідуючи свої власні інтереси, він часто дівішим способом служить інтересам суспільства, чим тоді, коли свідомо прагне служити їм» [3, с. 25].

Розглянемо детальніше позитивні і негативні сторони ринкової економіки. Достоїнства ринкової системи знаходять підтвердження в її аналізі і практиці функціонування. Два з них заслуговують особливої уваги: ефективність розподілу ресурсів і свобода. Основний економічний аргумент на користь ринкової системи полягає в тому, що вона сприяє ефективному розподілу ресурсів. Згідно цій тезі конкурентна ринкова система направляє ресурси у виробництво тих товарів і послуг, в яких суспільство більше всього має потребу. Вона диктує застосування найбільш ефективних методів комбінування ресурсів для виробництва і сприяє розробці і впровадженню нових, ефективніших технологій виробництва. Коротше кажучи, поборники ринкової системи доводять, що «невидима рука» таким чином управляє особистою вигодою, що вона забезпечує суспільство виробництвом найбільшої кількості необхідних товарів з наявних ресурсів. Це, отже, припускає максимальну економічну ефективність. Саме ця презумпція ефективності розподілу примушує більшість економістів сумніватися в необхідності урядового втручання у функціонування вільних ринків або урядового регулювання їх операцій, за винятком тих випадків, коли таке втручання стає вимушеним.

Важливим неекономічним аргументом на користь ринкової системи служить та обставина, що вона робить ставку на роль особистої свободи. Одна з фундаментальних проблем організації суспільства полягає в тому, як координувати економічну діяльність безлічі індивідів і підприємств. Відомо, що існують два способи здійснення такої координації: один — це централізоване використання заходів примушення; інший — це добровільна співпраця через посередництво ринкової системи.

Лише ринкова система здатна координувати економічну діяльність без примусу. Ринкова система представляє свободу підприємництва і вибору; природньо, на цій основі вона і досягає успіху. Підприємців і робочих не перегонять по урядових директивах з однієї галузі в іншу, щоб забезпечити виконання виробничих завдань, встановлених будь-яким всемогутнім урядовим відомством. Навпаки, при ринковій системі вони вільно можуть добиватися збільшення власної вигоди, звичайно, винагород і покарань, які вони отримують від самої ринкової системи. Таким чином, конкурентна ринкова система, як стверджують її прихильники, сприяє ефективності розподілу ресурсів і особистій свободі.

Аргументація проти ринкової системи дещо складніша. Критики ринкової економіки обґрунтовують свою позицію доводами згасання конкуренції. Критики стверджують, що капіталістична ідеологія допускає і навіть стимулює згасання свого головного контрольного механізму — конкуренції. Вони вважають, що існує два основні джерела ослаблення конкуренції як контрольного механізму. По-перше, хоча з суспільної точки зору конкуренція бажана, вона більше всього докучає індивідуальному виробникові своєю безжалюбною дійсністю. Вільному індивідуалістичному середовищу в капіталістичній системі нібито властиво те, що підприємці в гонитві за прибутком і в прагненні поліпшити свої економічні позиції намагаються звільнитися від обмежувальних пут конкуренції. Злиття фірм, таємні змови компаній, нещадна конкуренція — все це сприяє ослабленню конкуренції і ухиленню від її регулюючої дії. Понад 200 років тому Адам Сміт сформулював цю тезу таким чином: «Представники однієї і тієї ж галузі рідко зустрічаються один з одним, але коли така зустріч відбувається, бесіда між ними завершується змовою проти публіки або якимсь маневром з метою підвищити ціни» [3, с. 41]. По-друге, деякі економісти стверджують, що сам технічний прогрес, який ринкова система заохочує, сприяє занепаду конкуренції. Новітня технологія, як правило, вимагає використання дуже великих кількостей реального капіталу, крупних ринків, комплексного, централізованого і строго інтегрованого ринку, багатих і надійних джерел сировини. Такого роду технологія означає необхідність в існуванні фірм-виробників, що є великомасштабними не тільки в абсолютних величинах, але також і по відношенню до розмірів ринку. Іншими словами, досягнення максимальної ефективності виробництва на основі застосування новітньої технології часто вимагає існування невеликого числа крупних фірм, а не великого числа дрібних. Ці економісти вважають, що у міру звуження конкуренції слабшає і ринкова система як механізм ефективного розподілу ресурсів. В результаті, у міру ослаблення конкуренції, підривається також суверенітет споживача, ринкова система втрачає свою здатність розподіляти ресурси в точній відповідності з бажаннями споживачів.

Існують і інші доводи проти визнання ефективності ринкової системи. Це, по-перше, нерівний розподіл доходу. Критики-соціалісти в числі іншого стверджують, що ринкова система дозволяє найбільш здатним або спритним підприємцям накопичувати величезну кількість матеріальних ресурсів, причому право спадкоємства з часом підсилює цей процес накопичення. Такий процес, крім кількісних і якісних відмінностей в людських ресурсах, що поставляються домогосподарствами, породжує в ринковій економіці надзвичайно нерівний розподіл грошових доходів. В результаті сім'ї різко розрізняються між собою по здатності реалізувати свої потреби на ринку. Багаті володіють набагато більшою кількістю грошей, чим бідні. Звідси робиться висновок: ринкова система виділяє ресурси на виробництво вишуканих предметів розкоші для багатих за рахунок ресурсів на виробництво предметів першої необхідності для бідних. По-друге, — це порушення ринкового механізму і зовнішні чинники. Критики посилаються на два важливі приклади порушення ринкового механізму. По-перше, ринкова система може не зуміти врахувати всі вигоди і витрати, пов'язані з виробництвом і споживанням певних товарів і послуг. Річ у тому, що деякі вигоди і витрати є по відношенню до ринку зовнішніми в тому сенсі, що вони припадають на частку інших економічних агентів, що не є безпосередньо покупцями і продавцями. Такі вигоди і витрати називаються зовнішніми, або вигодами і витратами переливу. Наприклад, споживчий попит, що враховується ринком, виражає лише задоволення, що отримується індивідуальними споживачами, які купують товари і послуги; він не відображає того факту, що покупка таких послуг, як вакцинація і освіта, приносить задоволення всьому суспільству в цілому.

Рівним чином і виробники приймають рішення про виробництво продукції, засновані лише на обліку тих витрат, які їм диктує ринок, і не відображають зовнішні витрати, тобто витрати, які припадають на частку суспільства в цілому, як, скажімо, різні форми забруднення навколишнього середовища. Проблема тут полягає в наступному: там, де попит на пропозицію не відображає точно всі вигоди і всі витрати виробництва, тобто де існують зовнішні вигоди і витрати, ринкова система не здатна забезпечити такий розподіл ресурсів, який найкращим чином задовольняє потреби суспільства.

І, по-третє, — це порушення ринкового механізму і суспільні блага. Другий приклад порушення ринкового механізму обумовлений тим, що ринкова система враховує лише індивідуальні потреби. Існує багато потреб в таких товарах і послугах, виробництво яких не може фінансуватися індивідами через посередництво ринку. Наприклад, такі товари і послуги, як автомагістралі, боротьба з повеннями, національна оборона, не можуть бути куплені в бажаній кількості домогосподарствами на індивідуальній основі. Ринкова система не здатна враховувати такі суспільні і колективні потреби. І останній довід — це нестійкість ринків. Нарешті, багато економістів вважають, що ринкова система є недосконалим механізмом забезпечення повної зайнятості і стабільного рівня цін. Критичні зауваження щодо ринкової системи досить точні і дуже серйозні, щоб їх можна було ігнорувати.

У ринковій економіці кожен підприємець при ухваленні рішень орієнтується на рівень ринкових цін. Високий рівень цін на яку-небудь продукцію — це сигнал для підприємця про необхідність розширення її виробництва. Затоварювання продукції і зниження ринкових цін на неї, навпаки, вимушує підприємців скорочувати її виробництво або взагалі йти з даної галузі. В результаті безперервного руху цін на різну продукцію і зміни прибутковості підприємств в різних галузях виробництва відбувається переміщення капіталів між цими галузями. Капітали спрямовуються з галузей з низькою прибутковістю в галузі з вищою прибутковістю, тобто у високорентабельні галузі.

У цьому випадку ринок виконує інформаційну і регулюючу функції. Завдяки ринку в господарстві країни в цілому відбувається найбільш ефективний розподіл ресурсів між різними галузями. Поза сумнівом, що

ринку грає позитивну роль, коли приводить до ефективного розподілу ресурсів між різними видами виробництва відповідно до існуючої системи потреб. Сигнал від споживача до виробника поступає безпосередньо на ринку, минувши будь-яких посередників. Затоварювання і зниження цін або дефіцит і підвищення цін — це надійні сигнали-команди, які наздоганяють підприємця набагато швидше, ніж якби вони поступали у вигляді директив і розпоряджень спеціальних організацій.

У ринковій економіці досягаються не тільки ефективний розподіл ресурсів, але і їх ефективне використання. Воно здійснюється за допомогою того ж механізму цін. Кожен підприємець чекає від ринкової ціни відшкодування своїх витрат і отримання деякого прибутку. Оскільки ціну встановлює не окремий підприємець, а ринок в цілому, виконуючи тим самим ціноутворюючу функцію, підприємцеві слід ретельно стежити за рівнем витрат виробництва своєї продукції. Необхідно добиватися їх зниження. Це вірний шлях отримання прибутку і процвітання будь-якої фірми.

Проте вказане не означає, що ринкова економіка вільна від недоліків. Ринкова економіка за допомогою своїх інструментів хоч і направляє виробництво на задоволення потреб найбільш коротким і тому найшвидшим шляхом, абсолютно байдужа до змісту і видів самих потреб. Задовольняються тільки платоспроможні потреби, а це зовсім не означає, що вони є найбільш насущними в даний момент.

У суспільстві, де доходи розподіляються украй нерівномірно, структура виробництва не може бути оптимальною, оскільки в структурі потреб значну питому вагу мають потреби людей з високими доходами, які не відносяться до розряду насущних. Виробництво багатьох товарів (так званих суспільних товарів) ринкова економіка або не стимулює зовсім або стимулює в недостатньому ступені.

Ринкова економіка не здатна сама по собі протистояти таким явищам як монополізм, інфляція, безробіття, надмірна (не обумовлена відмінностями в праці) диференціація доходів, циклічний характер економічного розвитку, що виражається в регулярній зміні періодів економічного підйому періодами економічних спадів. Більш того, всі ці негативні явища внутрішньо властиві ринковій економіці і свідчать про її недосконалість і обмеженість.

Слід вказати ще на одне вразливе місце ринкової економіки. Оскільки поведінка господарюючих суб'єктів в ринковій економіці визначається необмеженим прагненням до отримання прибутку, це може привести і часто приводить до виникнення суспільної атмосфери, в якій втрачаються такі цінності, як взаємовиручка, здатність прийти на допомогу, розуміння іншого, відчуття причетності, забезпечення гідних людини умов праці і ін. Тому ринкові принципи господарювання можуть бути прийнятними тільки тоді, коли конкуренція підкоряється певним нормам, регулюючим її якість, тобто вона не ведеться недобросовісними засобами, не ґрунтується на обмані, не пов'язана з дискримінацією і не приводить до розорення.

Названі негативні властивості ринкової економіки настільки серйозні, що ігнорувати їх не можна. Всі країни, що вибрали ринкову економіку як основу свого розвитку, в той же час намагаються використовувати економічні інструменти і механізми ухвалення економічних рішень, а також форми власності, не властиві моделі ринкової економіки в чистому вигляді. Використання крім ринкових інших, неринкових інструментів і механізмів ухвалення рішень, доповнення приватної форми власності іншими формами власності здійснюють шляхом посилення активного втручання держави в економіку за допомогою відповідних інструментів і механізмів. Тільки за допомогою цих державних інструментів вдається нейтралізувати багато негативних наслідків ринкової економіки.

Ринкова економіка в чистому вигляді не існує в жодній країні, але вона корисна як модель, що використовується в аналітичних цілях, як норма, еталон, з яким можна порівнювати реальну економіку. Сучасна ж економіка у всіх країнах — це змішана економіка, що характеризується поєднанням елементів різних економічних систем, заснованих на застосуванні відповідних економічних, соціальних і інших інструментів. У більшості країн переважають ринкові елементи в таких поєднаннях, що це дозволяє називати їх країнами з ринковою економікою, зрозуміло, з відомою часткою умовності.

Щодо України, сучасна світова економічна криза завдає значних збитків національній економіці. За даними фахівців, саме в Україні криза виявляє свої руйнівні ознаки найбільш потужно. Так, тільки за листопад 2008 року ВВП країни знизився на 14,4 %; падіння промислового виробництва зросло з 19,8 % у жовтні до 28,6 % у листопаді. Майже третина промислового виробництва зникла. Такого падіння економіка України не зазнавала за всі роки незалежності. (Найбільший рівень падіння спостерігався у 1994 році, коли промислове виробництво скоротилося на 27,3 %). Бюджет 2009 року було прийнято з дефіцитом у 31,1 млрд. грн., що складало 3,1 % ВВП, а за попередніми оцінками фахівців, виконано на 81 %, і його дефіцит перевищує 100 млрд. грн. Намагаючись врятуватися від світової фінансової кризи, у 2009 році Україна влізла в такі борги, порівняно з якими сама криза багатьох вже лякати перестала. Згідно даним Міжнародного агентства Credit Market Analysis, у рейтингу світової ризикованості внесків у державні боргові зобов'язання Україна посідає перше місце. Кожна друга гривня, витрачена Кабміном України у 2009 році, була запозиченою. За минулий рік державний борг збільшився майже на 100 млрд. грн. — зі 130,7 млрд. до 225 млрд. грн., внаслідок чого на кожного українця, включаючи немовлят та інвалідів, припадає приблизно по 5 тис. грн. боргу. (Сума валового зовнішнього боргу — тобто усіх боргів країни та її підприємств сягає катастрофічної позначки — понад 105 млрд. дол.!) [1, с. 13]. Згідно даним, озвученим В. Януковичем у передвиборних вис-тупах, у 2009 році падіння ВВП України становило понад 14 %, а промислового виробництва — понад 20 %.

Отже, можна констатувати: країна знаходиться у економічній небезпеці. Таке становище національної економіки актуалізує дослідження передумов і причин виникнення економічних криз, механізмів розвитку

циклічних коливань в економіці та механізмів подолання їх негативних наслідків. А це означає, що перед вченими і державними діячами стоїть проблема обґрунтування комплексного економічного механізму регулювання відтворювальних процесів у цілому і ринкових відносин зокрема. Для отримання позитивних результатів щодо означеної проблеми і для повноти уявлень відносно циклічності економічної динаміки, необхідно звернутися до історичної економічної літератури, де відомими вченими світу було здійснено аналіз економічних циклів і криз.

Серед численних спроб розкрити причини цих явищ виділяють так званий поверхневий (біологічний) і науковий (соціально-економічний) підходи. Щодо поверхневого підходу, то він проявляється у тезах тих вчених, хто пов'язує кризи з біологічними процесами, що відбуваються на землі. З цього приводу М. Туган-Барановський в фундаментальній праці «Основи політичної економії» підкреслив, що послідовні підйоми й падіння економічних хвиль «здійснюються з такою правильністю, яка нагадує явища не соціального, а біологічного характеру, навіть неорганічного порядку. Були навіть спроби привести у зв'язок цю періодичність з періодичністю астрономічних явищ (теорія Джевонса)» [2, с. 658].

Не поглиблюючись у аналіз таких поглядів щодо причин економічних криз, зокрема поглядів відомого англійського вченого XIX століття Вільяма Стенлі Джевонса, зауважимо, що їх платформою є метафізичний підхід до аналізу соціально-економічних процесів і явищ — ототожнення економічних законів з законами природи. Це й стало наслідком ідеї зв'язку економічних криз з біологічними і навіть астрономічними процесами. Додамо також, що помилковість ототожнення економічних законів і законів природи доведено економічною наукою й підтверджено практикою ще за часи відповідної помилковості висновків А. Сміта щодо первинності обміну відносно розподілу праці й щодо розподілу капіталу на основний і оборотний. Отже, на наш погляд, більш аргументованою є позиція тих вчених, хто обґрунтовує причини криз економічними суперечностями відтворювальних процесів. (Це не означає, що ми абсолютно відхиляємо вплив природи на психологічний стан людини і таким чином — на соціально-економічні процеси.)

Науковий підхід до аналізу економічних криз започаткували представники класичної школи політичної економії. Необхідно зауважити, що у Адама Сміта категорія «криза» є відсутньою, що цілком зрозуміло адже ж він спостерігав капіталізм мануфактурного періоду. Проте, в славнозвісній праці вчений, на наш погляд, заклад підґрунтя аналізу криз. Такий висновок витікає із спроби А. Сміта розмежувати два підрозділи суспільного виробництва — виробництво засобів виробництва і предметів споживання. Таке розмежування обумовлює необхідність обміну товарами поміж даних підрозділів, що визначає основні товарні потоки в процесі суспільного виробництва [3, с. 61]. Але ці ґрунтовні положення не одержали подальшого розвитку А. Смітом. Проте, вони стали підґрунтям дослідження відтворення капіталу й економічних криз К. Марксом.

Щодо вчення Давида Рікардо, то причиною циклічності й криз він вважав несправедливий розподіл багатства. Проте, вчений відхиляв незбіжність криз перевиробництва, оскільки не бачив можливості розриву поміж продажем одного й купівлею іншого товару, тобто можливості розриву актів «товар — гроші — товар». Він писав: «Продукти завжди купуються за продукти або послуги; гроші служать тільки мірилом, за допомогою якого здійснюється цей обмін. Будь-який окремих товар може бути виробленим у зайвій кількості, і ринок буде до такого рівня переповненим, що не буде навіть відшкодованим капітал, витрачений на цей товар. Але це не може статися одночасно з усіма товарами» [4, с. 265].

Доречно зауважити, що Д. Рікардо використовує поняття «криза» (ще до першого її прояву в Англії у 1825 році за два роки після смерті вченого) відносно ситуації, що склалася у Англійському банку наприкінці XVIII століття, коли розгорнулася паніка щодо переповнення банкнотами каналів грошового обігу та їх обміну на металеві злитки. Д. Рікардо підкреслив: «Супротив такої паніки банки не мають гарантії *ані при якій системі*. Вони підвернені їй згідно своєї природи, адже ж *ані* в Англійському банку, *ані* в країні ніколи не може бути такої кількості металевих грошей або злитків, які мають право потребувати володарі грошей даної країни... Саме паніка такого роду сталася причиною кризи в 1797 р...» [4, с. 311–312].

Французький вчений Жан-Батіст Сей також висловив власний погляд на економічні кризи, але, як і Д. Рікардо, вважав, що вони можуть статися в окремих регіонах або на окремих ринках товарів, проте в економіці в цілому вони неможливі. Таку позицію вчений аргументував тим, що пропозиція завжди породжує попит. (Тим самим Сей, як і Д. Рікардо, також не припускав можливості розриву актів купівлі-продажу товарів.) Критично аналізуючи цю тезу, К. Маркс підкреслював: «Ніхто не може продати без того, щоб хтось інший не купив. Але ніхто не зобов'язаний негайно купувати тільки тому, що сам щось продав» [5, с. 124].

Англійський вчений Томас Роберт Мальтус не розділяв погляди Ж.-Б. Сея щодо збіжності попиту й пропозиції. На його думку, попит має тенденцію відставати від пропозиції, адже на заробітну плату робітники купують лише частину продукції. На іншу частину продукції пред'являють попит власники капіталу (витрати виробництва). А частина у вигляді прибутку не знаходить збуту. І тому криза можлива. Але далі Мальтус зазначив, що для реалізації товарів потрібні так звані треті особи. Такими «третьми особами» він вважав землевласників, армію, духовенство тощо. Саме вони нічого не виробляють і нічого не продають на ринку, але багато споживають. І таким чином вирішують проблему збуту. На такому підґрунті Мальтус робив висновок: чим більше «третьох осіб» і чим більші їхні доходи, тим легше збут товарів, тим імовірніша неможливість криз. Окрім того, Мальтус вважав, що в суспільстві діє «закон народонаселення», згідно якому зростання матеріальних благ відбувається в арифметичній прогресії, а зростання кількості людей — в геометричній. Отже людству завжди не вистачає споживчих благ, а відтак кризи неможливі.

Щодо швейцарського економіста Сімона де Сімонді, то він також вважав неможливість економічних криз перевиробництва, пов'язуючи такий стан з наявністю дрібних товаровиробників (вони водночас і ви-

робники, і споживачі). Проте, Сімонді поставив питання щодо криз недоспоживання народних мас, щодо багатоаспектності прояву криз і щодо комплексу економічних суперечностей суспільства як причини кризи.

В аспекті економічних суперечностей суспільства досліджував причини економічних криз К. Маркс. Найглибіннішою із суперечностей він вважав суперечність між суспільною формою виробництва і приватною формою привласнення. Розвиток суспільного характеру виробництва виявився у поглибленні суспільного поділу праці, у зростанні масштабів підприємств, кількості зайнятих на них, у зміцненні зв'язків між підприємствами та галузями виробництва.

К. Маркс виокремив чотири фази економічного циклу: кризу, депресію, пожвавлення й підйом. Механізм циклу він пояснював наступним чином: підприємці, продавши товари торговим капіталістам, вважають їх реалізованими й продовжують виробляти нову партію продукції. Але з часом масштаби товарообміну звужуються, торгівля перестає закуповувати нову партію товарів, скорочується виробництво, підприємства стають банкрутами, зростає безробіття й скорочується платоспроможний попит, настає криза. Далі, для реалізації товарів торгівці капіталісти знижують ціни, що на певному етапі встановлює ринкову рівновагу, спад припиняється, економіка входить у фазу депресії.

Протягом депресії спостерігається гальмування промислового виробництва; торгівля йде кволо; грошовий капітал є у зайвій кількості; надлишки запасів товарів частково знищуються, а частково реалізуються по низьким цінам; капіталісти намагаються будь-яким чином скоротити витрати виробництва (часто шляхом скорочення заробітної плати). Поступово відбувається оновлення виробництва та його матеріального підґрунтя. Оновлення спонукає до розвитку машинобудування й металообробки, активізується попит і споживання зайнятих у цих галузях, що поживляє активізацію сфери послуг і інших галузей виробництва. Виникають умови для фази пожвавлення.

Протягом фази пожвавлення економіка поступово активізується, виникають товарні запаси, розширюється виробництво й зайнятість. Зростають ціни, активізуються кредитні відносини, виробництво прискорюється.

В фазі підйому здається, що суспільство досягло рівня загального процвітання, зростають курси акцій. Але за зовнішнім благополуччям швидко визрівають умови наступної кризи. Все більше товарів продається в кредит. Підприємці також беруть кредити, щоб зробити запаси сировини, від чого ціни зростають ще більше. Кредит скорочується й зростає норма відсотку. Суперечності тимчасово скриті зростаючим кредитом й виробництвом товарів, що спрямовані на склади, а не покупцям. Розгортається нова криза, й цикл починається знову [6].

В ретроспективному огляді щодо причин і механізмів розгортання економічних криз особливе місце посідає відповідна теорія Михайла Туган-Барановського. Перше, на чому необхідно наголосити, наступне: на відміну від чотирьохфазного циклу К. Маркса, у М. Туган-Барановського економічний цикл складається із трьох фаз — промислового підйому, кризи й промислового застою. До того ж, з погляду вченого, що криза не є обов'язковою фазою циклу, підйом може перейти у застій і поступово, без гострої кризи. У такому разі цикл може складатися з двох фаз [2, с. 660].

Другою відмінністю поглядів Туган-Барановського щодо криз є те, що Марксову теорію криз він розглядав лише як теорію ринку й не поділяв погляди Маркса щодо суперечностей суспільного відтворення як причини криз. Вчений підкреслив, що, на його думку, існують три групи теорій криз. До першої належать ті, що шукали причину криз в сфері суспільного виробництва; до другої — в сфері суспільного обміну; до третьої — в сфері суспільного розподілу [2, с. 665]. Саме до третьої групи був схильним Туган-Барановський у поясненні причин циклічних коливань в економіці. (Додамо, що він відхилив будь-які спроби пояснити причину криз біологічними процесами природи.)

Причину криз вчений пов'язував з неправильним розподілом національного виробництва загалом, з обмеженістю продуктивних сил суспільства, з непропорційним накопиченням і розвитком галузей та окремих підприємств. Основною причиною циклічних коливань він вважав диспропорції між рухом заощаджень та інвестицій у галузях, що виробляють засоби виробництва, й недосконалість регулюючої ролі ринкового механізму у сфері нагромадження і витрачання суспільного капіталу. На думку Туган-Барановського, щоб забезпечити постійне зростання виробництва, необхідно раціонально регулювати інвестиції.

Уявляється, що висновок Туган-Барановського щодо необхідності раціонального регулювання інвестицій має сенс, особливо з погляду на сучасні галузеві й територіальні диспропорції в суспільному відтворенні. Але обмежувати причини виникнення криз лише диспропорціями розподілу інвестиційних коштів не є методологічно виправданим. Це доводить сучасна економічна криза, яка носить системний характер і пронизує не тільки всі фази суспільного відтворення, але й всі сфери соціального життя, включаючи політику й владу. Отже причини циклічних коливань, причини криз містяться в соціально-економічних суперечностях суспільного відтворення. Щоправда, в системі Туган-Барановського є тези, які дають підґрунтя для висновку про те, що вчений не відхилив недосконалість ринкового механізму в регулюванні нагромадження та витрачання суспільного капіталу як явища, що викликають кризу.

На межі XIX—XX століть набула поширення кредитно-грошова концепція виникнення криз, згідно з якою кризи обумовлені порушенням рівноваги грошового попиту й пропозиції. Авторами такої концепції є американський економіст і статистик Ірвінг Фішер і представник англійської Кембріджської школи Ралф Джордж Хоутрі. Зауважимо, що така точка зору поширена й сьогодні, адже ж сучасна світова економічна криза розгорнулася саме на підґрунті диспропорцій в банківській сфері щодо іпотечного кредиту. Проте навряд чи серйозно можна обмежити причину світової кризи лише даним явищем. Очевидно, що причина

сучасної кризи криється значно глибше, ніж бачиться на поверхні суспільства. А суперечність іпотечного кредитування, на наш погляд, стала тим слабким місцем, у якому відбувся порив ланцюга суспільного відтворення. До речі, М. Туган-Барановський підкреслював, що «кредит є лише умова, яка підсилює кризи, проте не є їхньою основною причиною» [2, с. 676].

На початку ХХ століття механізм розгортання економічних криз і механізм їх подолання досліджував відомий американський вчений, представник інституціональної економічної теорії Уеслі Мітчелл. Вчений комплексно підходив до аналізу причин циклічних коливань, урахувавши не тільки економічні, але й психологічні чинники їх виникнення і розвитку. Але головним у теорії циклів Мітчелла, на наш погляд, є визнання економічних суперечностей відтворення як причини циклів. Мітчелл визнавав справедливими тези Торстейна Веблена (американського вченого, одного із засновників інституціоналізму) щодо суперечностей інтересів суспільства і інтересів бізнесу. Проте, виходячи з погляду на гроші як на головний двигун економічної діяльності людей, причини циклів пов'язував з розладом грошового обігу і наголошував на необхідності його державного регулювання. Власну позицію щодо забезпечення безкризового циклу вчений виклав у роботі «Економічні цикли» (1913 р.). Зауважимо, що він уникав терміну «криза», вважав його невдалим. А економічний цикл складав із наступних чотирьох фаз: депресія, поживлення, розквіт і рецесія. Мітчелл писав: «Слово «криза» ми виключаємо, але вживаємо його так же, як і слова «паніка» і «бум» для позначення інтенсивності відповідної фази» [7, с. 391–392]. Необхідно зазначити, що у 1924 році він заснував так званий Гарвардський барометр (нині Бюро соціально-економічних досліджень при Гарвардському університеті), який спостерігав коливання кон'юнктури ринку і на такій підставі обґрунтовував державну економічну політику щодо попередження глибоких циклічних коливань.

У двадцятих роках ХХ століття широкого розповсюдження набула ідея російського вченого Миколи Дмитровича Кондрат'єва щодо великих циклів економічної кон'юнктури. У своїй доповіді 6 лютого 1926 року в Інституті економіки професор Кондрат'єв підкреслив, що кон'юнктурні процеси відрізняються, що наука досліджувала переважно ці процеси тривалістю приблизно 3–3,5 роки і 7–11 років (відомі як «промислово-капіталістичний цикл») і що ці цикли не являються єдиним типом циклів кон'юнктури, а існують і так звані великі цикли (довгі хвилі), які зовсім не обґрунтовані в літературі [8, с. 173–175].

Вчений запропонував наступну концепцію довгих хвиль: різні елементи продуктивних сил функціонують протягом різного часу, а отже для їх відтворення потрібен різний час і різні кошти. Внаслідок цього необхідно розуміти, що для економіки існують різні види рівноваги відносно різних періодів часу і різних елементів продуктивних сил. Великі цикли можна розглядати як порушення й встановлення економічної рівноваги тривалого періоду. «Основна причина їх лежить в механізмі накопичення, акумулюванні і розсіянні капіталу, достатнього для утворення нових основних продуктивних сил...

Початок підйому співпадає з моментом, коли накопичення і акумуляція капіталу досягає такої напруги, при якій стає можливим рентабельне інвестування капіталу в цілях утворення основних продуктивних сил і радикального переобладнання техніки...

Підвищення темпу економічного життя, що ускладнюється промислово-капіталістичними циклами середньої тривалості, визиває загострення соціальної боротьби, боротьби за ринки і зовнішні конфлікти.

У цьому процесі темп накопичення послаблюється й посилюється процес розсіювання вільного капіталу. Підсилення дії цих факторів визиває перелом темпу економічного розвитку і його уповільнення. Оскільки дія вказаних факторів більш стійка у промисловості, то перелом співпадає з початком тривалої сільсько-господарської депресії.

Зниження темпів господарського життя обумовлює, з одного боку, підсилення пошуків у галузі удосконалення техніки, а з другого — встановлення процесу акумуляції капіталу в руках промислово-фінансових і інших груп в значній мірі за рахунок сільського господарства.

Все це утворює передумови для нового підйому великого циклу, і він повторюється знову, хоча й на новій сходинці розвитку продуктивних сил» [8, с. 226]. Кондрат'єв виділив такі цикли: 1798–1849 (перший довгий цикл); 1849–1896 (другий довгий цикл); і назвав початок третього великого циклу — 1896 рік, який (на думку російського економіста С. Меншикова) закінчився в 1938 році. (До речі, в 1938 році М. Д. Кондрат'єва було страчено. Окрім інших пунктів звинувачення, вченого звинуватили і в тому, що теорією великих циклів він нібито намагався довести одвічність капіталізму, його здатність до безперервного розширеного відтворення.). З точки зору відомого українського вченого С. В. Мочерного, четвертий довгий цикл почався у 1952 році (через Другу світову війну) і завершився наприкінці 90-х років [9, с. 471]. Отже можна вважати, що у зв'язку з розвитком інноваційно-інвестиційних процесів розпочалася нова — п'ята довга хвиля.

Провідне місце в дослідженні причин економічних криз посів видатний англійський вчений, представник Кембріджської школи — Джон Мейнард Кейнс. Він та його послідовники (англійські вчені Рой Форбс Харрод, Джон Річард Хікс і американський вчений Сеймур Едвін Харріс) розглядали економічний цикл як результат взаємодії національного доходу, фонду споживання і фонду нагромадження капіталу, динаміки сукупного попиту, банківського відсотку, а також дії так званого психологічного закону нагромадження. Необхідно зауважити, що Кейнс, як і Маркс, досліджує два підрозділи суспільного виробництва, виділяючи ринок засобів виробництва і ринок предметів споживання.

Основними новаціями кейнсіанської теорії є зрушення від мікро — до макропідходу, визнання необхідності державного регулювання економіки і конкретні механізми його реалізації (зниження норми банківського відсотку порівняно з нормою прибутку в сфері виробництва; податкове регулювання — зниження податкових ставок; регулювання доходів — їх обмеження з ціллю активізації попиту в протилежність нако-

пиченню; державне регулювання інвестицій для забезпечення зайнятості й поживлення виробництва тощо). Вважаємо, що найважливішою рисою методології дослідження криз Кейнсом є комплексний підхід, що й визначило його суттєвий практичний сенс. Аргументом до такого висновку є аналіз Кейнсом економічного циклу, що міститься у XXII розділі «Заметки об экономическом цикле» книги «Общая теория занятости, процента и денег» (1936 г.) [10, с. 287–302]. Вчений пише: «Під циклічним рухом ми розуміємо такий розвиток економічної системи, наприклад, в сторону підйому, при якому сили, що його викликають накопичуються й посилюють одна одну, але потім поступово послаблюються, доки у певний момент не заміщуються силами, що діють у протилежному напрямку...

В економічному циклі є ще одна характерна риса..., а саме — явище кризи, тобто несподівану й різку ... зміну тенденції до підвищення тенденцією до зниження, тоді як при зворотному процесі такого різкого повороту часто-густо не буває» [10, с. 288].

Щодо практичного значення запропонованих Кейнсом механізмів антициклічного регулювання, то їх дієвість підтверджено самим життям. Але, на жаль, як у часи Кейнса, так і у сьогоденні, політики позиціонують себе незалежними від наукових впливів. Проте, ця незалежність закінчується, коли йдеться про необхідність виходу з критичної ситуації, що складається в економіці. Тоді політичні діячі апелюють до науки як до вищого авторитету. Щоправда — не завжди по суті, але практично завжди по формі [10, с. 16]. (Додамо, що часто-густо політичні діячі, що не дуже дружать з методологією економічної науки, прикриваючись нею, допускають не тільки методологічні помилки, але й (що значно гірше) практичні. Інакше, як можна розцінювати позицію керівників Національного банку України, відбиту у проекті резолюції Всеукраїнської науково-практичної конференції в м. Суми у листопаді 2004 року, коли вони пишались як важливішим досягненням випереджаючим розвитком банківської системи порівняно з іншими сферами економіки [11].)

Отже представники кейнсіанського напрямку економічної науки у якості причин циклічних коливань розглядали сукупність суперечностей суспільного відтворення. Саме на такому підґрунті вони й пропонували механізми попередження та механізми подолання криз, і саме такий підхід до розв'язання проблеми циклічних коливань забезпечував у минулому і, на наш погляд, здатний забезпечити безкризовий розвиток країн.

У другій половині XX століття кредитно-грошову концепцію виникнення криз обґрунтував американський вчений, голова Чикагської школи політичної економії Мілтон Фрідман. На його думку, причиною циклічності є нестабільність (нестача або надлишок) грошової пропозиції. (Зауважимо, що нестабільність грошового ринку М. Фрідман пов'язував з втручанням держави в економіку) [12]. В основу своєї концепції вчений поклав тезу І. Фішера, згідно з якою зміна маси грошей в обігу обумовлює пропорційну зміну цін. Виходячи з цього, головною функцією грошей Фрідман вважав визначення рівня цін. Той чи інший рівень цін визначає попит на гроші. Цей попит задовольняється шляхом регулювання кількості грошей в обігу, що обумовлює зміну номінального доходу. Рівень номінального доходу безпосередньо впливає на ринковий попит, який, в свою чергу, регулює обсяги виробництва.

М. Фрідман встановив, що зв'язок між зміною кількості грошей і номінальним доходом проявляється з певним лагом часу: обсяг виробництва скорочується через 6–12 місяців після зменшення кількості грошей, а потім ще через такий само час знижується рівень цін. Лаг в 1–2 роки існує і між зміною кількості грошей і нормою банківського відсотку. При цьому зростання кількості грошей спочатку веде до зниження банківського відсотку, оскільки володарі «зайвих грошей» намагаються позбутися їх, купуючи облігації. При незмінному обсязі облігацій зростає ціна на них й одночасно знижується норма відсотку. Частка «зайвих грошей» направляється на купівлю інших видів цінних паперів, інвестиційних і споживчих товарів, що стимулює зростання ділової активності. Це визиває зростання цін, «розсовування зайвих грошей» і зростання норми банківського відсотку. Скорочення ж маси грошей в обігу веде до економічного спаду й зниження цін. Отже, головним чинником впливу на циклічні процеси М. Фрідман вважав управління масою грошей в обігу.

Зауважимо, що в економічній літературі розповсюджено точку зору щодо монетарної системи Фрідмана як теорії, найбільш впливової на сучасному етапі в усіх цивілізованих країнах світу. Дійсно, у монетарній концепції є багато прихильників. Однак, фактом є й те, що не в усіх країнах монетаризм дає позитивні ефекти й сприяє запобіганню криз. Звісно, що М. Фрідман з позиції своєї концепції намагався пояснити кризу 1929–1933 років. Він дослідив монетарну політику США майже за 100 років, що дало підставу економістам сподіватися на достовірність висновків. З точки зору Фрідмана, Федеральна резервна система не змогла врахувати реальну потребу країни в грошовій масі, допустивши її суттєве скорочення, що й обернулося катастрофою. На наш погляд, такий висновок некоректний, адже ж криза була не тільки в економіці США, вона була світовою. А хіба можна припустити, що в усіх країнах фінансові структури одночасно проявили некомпетентність у питаннях фінансової політики?

Відомо, що монетарні рекомендації М. Фрідмана вперше були апробовані урядом президента Річарда Ніксона в 1969–1970 роках, але різкий спад виробництва примусив відмовитися від них. (В ті часи монетаристи пояснювали таке становище недостатньою тривалістю терміну випробування їх теорії). Вдруге монетаризм використали в своїй політиці уряди президента США Рональда Рейгана у 1981–1988 роках і прем'єр-міністра Великої Британії Маргарет Тетчер у 1979–1994 роках. Результат також був невтішним. А монетарна політика російського уряду Єгора Гайдара довела економіку країни майже до повного розвалу. На наш погляд, монетарна концепція може бути позитивно впливовою лише за умов так званої ідеальної економіки, в якій всі елементи системи «працюють» і де достатньо одного важеля (регулювання грошового обігу), за допомогою якого можна реалізувати відповідну ціль попередження кризи.

В другій половині ХХ століття широкого розповсюдження набула книга американського вченого Віктора Перло «Нестала економіка», в якій він ретельно аналізує циклічний розвиток економіки США за період з 1945 по 1973 роки. Вчений підкреслив: «Марксистки розрізняють чотири фази економічного циклу: кризи, депресію, пожвавлення і підйом. Буржуазні економісти визначають майже ті ж фази, але використовують іншу термінологію. П. Самуельсон використовує терміни «звуження», «пожвавлення», «експансія», «пик». Марксистська термінологія більш чітко й точно відбиває характер циклічного розвитку. К. Маркс розглядав кожну кризу як початок нового циклу. Криза — це сильні ліки, що на деякий час спрамовують суперечності економіки. Добиваючись скорочення ділової активності, криза утворює нову рівновагу, на підґрунті якої ця активність знову може набирати силу» [13, с. 30–31]. В. Перло стояв на марксистській позиції щодо суперечностей капіталізму як причини криз, зокрема щодо основної суперечності — між суспільною формою виробництва і приватною формою привласнення: «Суперечність між виробництвом і споживанням, що існує в капіталістичному суспільстві, укорінюється в динаміці експлуатації найманої праці» [13, с. 34].

Ретроспективний погляд на причини криз і механізми їх подолання, запропоновані в різні історичні періоди відомими вченими світу, завершено аналізом точки зору відомого американського вченого кінця ХХ століття — Джозефа Е. Стігліца. На наш погляд, Стігліца можна віднести до вчених, хто аргументує необхідність державного регулювання економіки, комплексно використовуючи широкий арсенал важелів державного впливу на різні сфери економіки й на різних фазах суспільного відтворення. Достатньо проаналізувати широко розповсюджений підручник Стігліца «Економіка державного сектора», у якому вчений розглянув проблему рівноваги виробництва, попиту й споживання; механізми оподаткування; державні витрати по основним напрямкам — охорона здоров'я, оборона, освіта, соціальне страхування, добробут громадян; проблеми дефіциту, економічної стабільності й зростання; психологічні проблеми економіки — справедливості податків, справедливості розподілу тощо [14]. Автор наголошує: «Реальна економіка є, безумовно, дуже складною; щоб зрозуміти перебіг подій і зробити прогноз щодо можливих наслідків будь-якої зміни в політиці, необхідно вміти розмежовувати основне і другорядне» [14, с. 46]. Основним у забезпеченні рівноваги вчений вважає встановлення «розумного балансу між державним та приватним секторами економіки», забезпечення «надходжень до різних рівнів бюджету країни» (насамперед, через податкове регулювання), «ефективну структуру державних витрат» [14, с. 22–23].

Таким чином, досліджуючи в ретроспективі погляди відомих вчених світу щодо циклічності економічного розвитку, сутності, механізмів розгортання й механізмів запобігання та подолання криз, можна зробити висновок:

- а) існують різноманітні концепції циклу та антикризового розвитку економіки;
- б) переважна більшість вчених схильна пояснювати причину криз нерівновагою грошового ринку, фінансовими негараздами;
- в) на сучасному етапі все більше авторів визнають негаразди ринку та його нездатність до автоматичного встановлення економічної рівноваги і підтримують необхідність комплексного впливу держави на відтворювальні процеси в економіці;
- г) в західній літературі переважна більшість вчених уникає аналізу основної суперечності ринкової економіки як причини криз. Проте, дехто з авторів підкреслює саме цю суперечність: «У кожного циклу власні особливості. Державне регулювання економіки впливає на хід всіх циклів останніх десятиліть — і воно продовжує впливати в усе зростаючих масштабах. Але основна суперечність залишається» [13, с. 33].

1.1.2. Каталізатори створення сучасної передкризової і кризової ситуації

Що стосується передумов, механізмів запобігання та подолання криз, то причина криз криється в соціально-економічних суперечностях суспільного відтворення. Суперечності обумовлено не лише об'єктивними умовами відтворення, а й суб'єктивними чинниками. Щодо об'єктивних причин економічних криз, то вони достатньо аргументовано викладені К. Марксом та в науковій літературі різних часів. А щодо суб'єктивних чинників, які обумовлюють або підсилюють економічні кризи, то наукові дослідження майже відсутні. Саме в аспекті виявлення об'єктивних передумов і суб'єктивних чинників економічних криз необхідно досліджувати циклічні коливання в економіці.

Проблема економічних циклів і криз є предметом дослідження багатьох вчених. В аспекті взаємодії труда і капіталу у напрямку запобігання й подолання економічної кризи проблему розглядає В. Яцков [15]. Світову фінансову кризу та її вплив на економіку України досліджує Л. Матросова [16]. В аспекті відтворення, зокрема зв'язку виробництва, розподілу, обміну й споживання проблеми сучасної економічної кризи відбито у працях М. Білопольського й В. Волошина [17].

Незважаючи на різні аспекти дослідження криз, на сучасному етапі розвитку економічної теорії майже не розглядаються передумови кризового стану економіки, особливо у зв'язку з соціально-економічними суперечностями суспільства. Це обумовлює актуальність дослідження причин і передумов сучасної системної кризи в світі й в національній українській економіці.

Економічні кризи проявляються в усіх сферах ринкової економіки — у виробництві, в обігу, у розподілі, у споживанні. В класичній кризовій ситуації, як правило, миттєво зростає банківський відсоток, скорочується комерційний кредит, поширюється попит на гроші при значному скороченні пропозиції на них. Ціни (які ще недавно мали тенденцію до підвищення) знижуються. Скорочується попит на товари й послуги, що обумовлює скорочення обсягів виробництва й безробіття. Багато з промислових, торговельних та банківських компаній стають банкрутами, що обумовлює процес централізації капіталу в руках невеликої кількості крупних власників крупного капіталу.